

ՆՈՐ ԱՂԱՅՈՒՐ ՄԻՒԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

Մխիթար Այրիվանեցին մեկն է մեր ԺԳ դարի նշանավոր վարդապետներից: Նրա կյանքի և գրվածքների մասին հատուկ ուսումնասիրություններ ունինք գրած^{*)}: այժմ մի փոքր հավելում ունինք կատարելու նոր ձեռք բերած մի աղբյուրի մասին:

Բնյուրթի մեր ազգայիններից պ. Մանասէ Գարբելյանց կրկիկիո կաթողիկոսարանի մատենադարանին մեր օծման առթիվ նվիրել է յոթ ձեռագիր, դեռևս առանց համարների: Դրանցից մեկի մեջ Մխիթար Այրիվանեցու անունով մի հատված կա, ձեռագրի մեջ ձգ նշանակված, որ ունի այսպիսի վերնագիր. «Ջալասուիկ ժողովեցի ի միասին և գրեցի յաւուրս Ճ և Հ (170) ևս տր Մխիթար վղպս», և ապա մի առ մի թվում է Հին և Նոր կտակարանների և նուրբ գրքերի ցանկը վերջավորելով «իսկ զվերլուծութեցն ոչ գտի»:

Վերնագրի իմաստով, այսինքն 170 օրվա մեջ գրելու նկատողության, տեղեկություն ունինք և նրա ժամանակագրության մեջ^{**)} «կարգաւորութիւնք գրոց սրբոց, որք ստուգաբանեցան ի Սարկաւագ վարդապետէ և գրեցան յինէն ի Տէր Մխիթար վարդապետէս ի մին տուփ յաւուրս ՃՀ», և ավելացնելով ապա ցանկը: Անկարելի էր 170 օրվա մեջ արտագրել Հին և Նոր կտակարանների հետ և նուրբ գրքերը, օր. Փիրոնի,

Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Գրիգոր աստուածաբանի և ապա Դավթի, Պորփյուրի, Արիստոտելի անունով փիլիսոփայական գրքերի թարգմանությունները: Մենք ցույց ենք տվել այդ խոսքերի իմաստը, որ ճառընտրիի առաջին 370 թերթերին են վերաբերում, ուր ամփոփված են Հին և Նոր կտակարանների ամբողջությունը^{*)}, ջանասեր և իր գործին նվիրված գրչի կողմից անհնարին շէր 170 օրվա մեջ կատարել այդ արտագրությունը, եթե նույնիսկ Աղոթամատուցն (ժամագիրք) ու պատարագն էլ մեջը համարենք, ինչպես ճառընտրիի մեջն է և որոշ մասով համապատասխան է ցանկին: Այսպիսի հասկացողության նպաստավոր է և այն հանգանակը, որ այդ տեղեկությունը դետեղված է ժամանակագրության 1111—1121 թ. թ., երբ նշանակված Սարկավագ վարդապետի մահը, ասել է, թե Սարկավագ վարդապետի ցանկի մեջ նշանակված էին այն գրքերը Հին և Նոր կտակարանի, որ նա արտագրել է իր ճառընտրիի մեջ:

Ժամանակագրության ցանկը և մեր Ձեռագրի հատվածը նման են, բայց ոչ նույն: Մենք մատնանշում ենք տարբերությունները հարկավոր տեղում: Այդ տարբերությունները ցույց են տալիս, որ նրանց վերջնական ձևակերպությունները տարբեր ժամանակների մեջ են կատարված: Մեր հատվածի առավելությունն այն է, որ Մխիթար Այրիվանեցին տալիս է մի փոքրիկ հիշատակարան ՉԼԲ թվականով: Ժամանակագրությունը նա վերջավորել է ՉԼԸ (1291 ըստ Մխիթար հաշվի). նույն թվականին նա գրել է իր արձանագրությունը^{*)}, ճառընտրի համար թվական էինք ընտրել որոշ հիմունքներով 1272—1286—7 թ. թ.:

^{*)} Խաղբակյանք Բ. հատոր, էջ 110:

^{**) Մեր, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 4—5:}

^{*)} Մխիթար Այրիվանեցի Նորագավիտ արձանագրություն և երկեր. Երուսաղեմ, 1931: Ապա Խաղբակյանք Բ. հատոր. 104—109: Նույնը Գ. հատոր, 192—198:

^{**) Պատկանյանի հրատ. 33: Մենք այժմ ձեռքի տակ չունինք այդ հրատարակությունը, օգտվում ենք Հանդ. Ամս. 1891 «Հ. Գ. Գ.» հոդվածից և Ֆ. Մուրադի «Յայտնութիւն Յովհաննու աշխատությունից. ՄԴ և շար.:}

Մեր ձեռագրի տված թվականը՝ ՉԼԲ մեզ հնարավորություն է տալիս ավելի ճշտելու Ճառընտրի գրության մոտավոր ժամանակը: Այդ թվականը նրա գրության վերջավորության թվականը չէ. «Գրել սկսայ կարգ ըստ կարգի»: Խոսք չկա ամբողջի վերջավորության մասին. Ճառընտրի վերջավորության հիշատակարանը ավելի ընդարձակ կլինեի և այլ բնավորությամբ: Այնտեղ չէր կարող տեղեկություն չլինել Պոռ ձեռ իշխանի շինարարության և իր վանքի մասին: Վերջավորել է նա «գաստուածաշունչս ի մի տփի», միայն Հին և Նոր կտակարանի գրքերի ամբողջության իմաստով, և այդ բոլորը գրել է նա 170 օրվա մեջ. իսկ մենք տեսանք, թե 170 օրվա մեջ նա ինչ կարող էր գրած լինել: Հատվածի թվականը ոչ թե վերաբերում է ամբողջ Ճառընտրի գրության վերջավորության, այլ միայն վերև բացատրված մասի: Այդպիսով մենք ունինք Ճառընտրի միայն մի քառորդի վերջավորության թվականը:

Եթե նա ՉԼԲ թվականին վերջավորել է միայն իր Ճառընտրի առաջին 370 թերթը և այդքանը գրել է նա 170 օրվա մեջ, Ճառընտրի ամբողջությունը լրացնելու համար, որ 1200 թերթից ավելի էր, պետք կունենար մեկ և կես—երկու տարի, գուցե, մի քիչ էլ ավելի, որովհետև նա ծեր էր. ՉԼԲ թվականին արդեն 62 տարեկան*), ուրեմն և անկարող նախընթաց թափով առաջ տանելու իր գրչությունը: Բացի դրանից՝ նա ուներ պաշտոնական ուրիշ պարտավորություններ, որպես Այրից վանքի արքեպիսկոպոս: Համենայն դեպս մենք հաստատուն տեղեկություն ունինք, որ նա

ՉԼԵ թվին զբաղվել է իր գանձերի խմբագրությամբ, որով կարելի է մտածել, որ արդեն վերջավորել էր Ճառընտրը: Հարյուր տարի հետո Գրիգոր Խլաթեցին օգտորվել է Մխիթարի կազմած ժողովածուից և հիշատակում է իր մի ոտանավոր հիշատակարանի մեջ**) հիշելով Մխիթարի խմբագրության թվականը:

Հ. Ակինյանը մի խոսակցության մեջ մեզ հայտնեց, որ գտել է Մխիթար Այրիվանեցու Ճառընտրի հիշատակարանը. եթե այդ հիշատակարանը տարբեր գրություն է, քան մեր այս հոգվածը, ցանկալի էր շուտով հրատարակված տեսնել, գուցե նորություններ բերեր այդ մեծ աշխատավորի կյանքի, Գեղարդա վանքի, Պոռ իշխանի մեծագործությունների և այլ պատմական դեպքերի մասին, իսկ եթե մեր ձեռագրի հատվածն է, Ճառընտրի վերջում սպասելիք հիշատակարանը չէ այդ: Դեպքից օգտվելով, ուղղել կկամենայինք մեր մի սխալը «Մխիթար Այրիվանեցի» աշխատության մեջ: Մեկըսեթ կրոնավորը, որի ստացած «Յայսմաւորք»-ից տպել ենք Այրիվանեցու Ստեփանոս Սյունեցու վկայաբանությունները, համարել ենք Ուրծից ոչ հեռու և Զինչիրլուի Ս. Կարապետից քիչ դեպի հյուսիս, Ղադըլու գյուղի մոտ, Շահապլու և Ս. Խաչ գյուղերի մեջ գտնվող Երեւանի վանքի վանահայրը*), մինչդեռ նա վանահայրն էր Երեւան կամ Հերհեր ավանի եկեղեցու, որ Շահունեցի իշխանների կենտրոնն էր**), մյուսը Օրբելյան իշխանների, հատկապես Զալալ Օրբելյանի, Տարսայիճ մեծի և Մինա Խաթունի որդու իշխանության մեջ:

*) Անգլ. էջ 6:

**) Մեր, Մխիթար Այրիվանեցի և նորագույն աշխատությունները և երկեր, 1931, Երևանում, էջ 16:

***) Խաղթալյանը Բ. Հատուր, էջ 165: Նույնը Գ. Հատուր, էջ 79:

*) Մեր, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 4:

Զեռագիր Անթիլիասի, նվեր Մանասի գիր, ըստ գրչության ժ.Դ. դարի Հատ-
Գարրելյանի, ժողովածու, թուղթ, բոլոր- ված 22:

349 Բ Զայստսիկ ժողովեցի ի միասին Յուդաին: Ա: Եւթն է:
Եւ գրեցաւ յաւուրս ճ եվ հ: Ես Ընդ ուսումնասերն ողորմ³⁾
տրմիթար վդտս: (Եղծված է)

22: Յոհու ամետարանն:	ա:	
Մատթէոսին:	բ:	Հոռմայեցոց թուղթն: ա:
Մարկոսին:	գ:	Կորնթացին բ:
Ղուկասուն:	դ:	Գաղատացին: ա:
Դործք առաքելոցն քի:	ե:	
Կաթողիկէքն:		Եփեսացին ա:
Յակոբուն	ա:	Փիլիպպեցին ա:
Պետրոսին	բ:	Կողոսացին ա:
Յոհաննուն	գ:	Թեսաղոնիկեցին բ:
		Եբրայեցին ա:
		Տիմոթէոսին բ:
		Տիտոսին ա:

²⁾ Պատկանյանի հրատարակութեան մէջ ընդ ու-
սումնասերն Եւթաղեայ, որ նուրպես եղծված է,
ինչպես մեր օրինակի մէջ, որ պիտի լինէր Վաղերս
Եւթաղեայ: Վրոս կարծում էմք Վրոս թուր
աղծաւումն է, որ վերնագիրը պիտի լինէր Թը-
թերի:

⁴⁾ Պողոսի Թղթերի դասավորութիւնը ժամանա-
կագրութեան մէջ այսպես է. Յայտնութիւնն Յով-
հաննու աւետարանի, առ Թեսաղ.Ա., առ Թեսաղ.Ա.,
առ Նոսիւ Բ., առ Կորնթացիա Ա., առ նուրն երկ-
րորդն, առ Հոռմայեցիան, առ Եբրայեցիան, առ
Տիմոթէոս Ա., առ Տիտոս, առ Գաղատացիա, առ

Եփեսացիա, առ Փիլեմոն, առ Կողոսացիան, առ
Փիլիպպեցիան, առ Տիմոթէոս Բ.:

Ապա միջանկյալ. Վիսի ըստ դրութեանն կղեմայ,
որպես եղիտ, որ նուրն է մեր ձեռագրի դասա-
վորութեան հետ, միայն Փիլեմոնը վերջն է:

Մեր ձեռագրի նշանկը չունի այս վերնագիրը: Եվ
նրանից հետո գալիս է՝ Աղօթաւանդեցն Մահակայ
և Մհարոպայ. պատարագն սուրբ Մանդակունոյն:
Ահա կատարեցան նոր կտակարանքն:

²⁾ Պողոսի Թղթերի դասավորութիւնը ժամակար-
գութեան մէջ այսպես է հայտնութիւնն Հովհաննու
ամետարանի առ Թեսաղ, առ Բ.:

350 ա.

Փրկման ա:
Բնդամենն ժԳ Գլուխ:
Յայտնուին յո՞ւռ
Էր ընդ եղբարսն
Բարձրացուցէքն խաչի
Աղօթամատոյցն:
Պատարագն սուրբ:
Ահայ կատարեցան նոր կաակ
տրանքս կամաւքն այ:

Դու լաք հնոց կտակարանաց:¹⁾
Արարածք՝ որ և ծնունդք:
Նլքն յեզրիպտոսէ »
Ղևտացիքն »
Թիւքն իղի »
Երկրորդ օրենքն »
Յետև որդին նավեայ
Դատաւորքն իղի
Հրուրթն
Առաջին թգուրթին
Երկր թգուրթին
Երրդ թգուրթին
Չորդ թգուրթին
Մնացորդքն առաջին
և երկրորդ
եզրաս բ. գ:

350 բ. գ. Այլաբանութեն ա.

ե. Որ ի լինելութե խնդր. ՂԹ
դ. Մնորոց և լուծմանց: ՁԲ:
է. Որ ի լինելութե, լուծմ. ԿԲ:
ը. Երեկեցանն. մ. Խ Գ:
թ. Յիւրեցն բազմազան ձ կը:
Սրբոյն գիտնեսիտսի. և գիրք:

ա. Յղգս Երկնային քանկաւ: Ժե:

բ. Ղա եկեղոյ քնապտու: Ժդ:

Մակարայեցիքն: Գ.²⁾

Ենովքայ տեսիլն
Կտակք նահապետացն
Ասանեթայ խոստովանութիւն:
Յուրթն
Տուրթն
Նաթերայ պատմութիւն:³⁾
Սաղմոսքն Դաւթի. ձ. Մ.
Առակքն Սողոմոնի. գ. գլուխ:
Եսայի մարգարէն:
Երկոտասան մղրէքն:
Երեմիէն:
Եզեկիէլն
Յորն
Դանիէլն
Մահ մգրէիքն
Յետև որդի Սիրաքայ
Ահայ կատարեցան հինկտա
Կարանքն ի կամս այ:
Թիւք նուրբ գրեանց:
Փիլոնի իմաստնոյ. Թ. Գիրք:
ա. Նախախնամութեցն. Խ. ճառս է:
բ. Նահապետացն ա:
գ. Հեսեցն սրբոց ա:

Գրիգորի ածաբանի. գիրք դ:

ա. Դս ծնեալն. Ժբ. ճառ է:

բ. Յաղթեցայն. ը.

գ. Առ որսն Ժե.

դ. Որս յեզրիպտոսէն. Ժբ:

Սրբոյն Եւագրեայ. բ. գիրք:

ա. Առաջինն Գ. գիրք է. Ժթ. ճառ:

բ. Բիւզն. բ. գիրք է. Լ. ճառ:

* *

Դաւթի փիլիսոփայի

Սահմանքն իղ. ճառ է:

1) Ժամանակագրութեանը չունի այս վերնագիրը, Հանգ. Ամս. ից դատելով (1891, Եր. 164: Նոյնը Ժ. Մուրադ եր. ՄԳԲ), Պատկանյանի Հրատարակութեանը չունենք ձեռքի տակ:

2) Ժամանակագրութեան մեջ «Չորրորդ» մակարայեցիք. որ մեք ցանկը չունի: Սորան հետևում է «Յովսեփա որ է կախափայլ քահանայապետ» նույն:

սրեա չունի մեր ցանկը:

3) Ժամանակագրութեան մեջ փոխում է սորան հետևող գրքերի դասաւորութիւնը. «Եղբ Սաղաթիւն, Յորն, Երկոտասանքն, Սաղմոսն Դաւթի, Առակքն, Եսայի, Երեմիայ, Եզեկիէլն, Դանիէլն, Մնացորդքն, Ողբ Երեմիայ ի Բաբելոն: Մեր 2-ի ցանկը չունի «Ողբ Երեմիայ ի Բաբելոն»:

4. Յաղագս անձային անուանցն՝ ժբւ Պրօկզ է գէադօխոսն և
 7. Յղգս խնդան անձարանութեանն 4. զամախօսն. մ. ժա. ճառ է,
 և. Թուղթքն զանաղանք. ժբւ և նոյնչափ լուծմունք:
 Սրբոյն բարսղի. 4. գիրք: Բերականն իդ. ճառ է:
 5. Պահոցն: Լա. ճառ է: Հերմէսն ա. ճառ է:
 6. Հարցողացն: Թ. Կ. Ա. Պորփիւրն. ծա. ճառ է:
 7. Վեցօրեայն Թ: Մեծին Արիստոտելի. Դ. գիրք:
 Գրիգորի նիւսացւոյ է. գիրք: Ստորոգութիւնն ճ. խ.
 8. Բնութե գիրքն լդ ճառ է: Ի պեռիառմենիասն. չ. Թ:
 9. Կաղմութեն ԼԲ: Առաքինութեցն. ա.
 10. Կուսութեն ի: Աշխարհացն. ա:
 11. Ժողովողն Դ. Իսկ գլխերլուծութեցն չգտի:)
 12. Երգ երգոցն Ժդ. Թ. ՉԼԲ գրեցի. յայրիվանս
 13. Ինն երանութիւնն Ը. սպա... (եղծած): աբ Մխի
 14. Հայր մեր որ յերկինսն. 4.

251 ա. Թար վղպի ալրիվանաց մեծի ուխտի: Եռափափաք տենչ-
 մամ սրտի յօժարեցել գրչի: Զածաշունչս ի մի տփի. և զնուրբ
 գրեանս որ ի կարգի: Յուսով յած վատահալի, գրել սկսայ կարգ
 ըստ կարգի Բայց ես տկար եմ հեղգյոգի, մըմով տարտամ և
 ցաւալի Չունիմ նիւթ յիս հաճելի, յւրում հոգին ան հանգչի:
 Արդ՝ պաղատիմ արտառալի, որք հանդ իպիք այ՝ մատենի:
 Զիս յիշեցէք տն առաջի, միթէ բաղում մեղք իմ քաւի:

1) Ճառքնորի մեջ մասերը կա՞յին վերլուծակա-
 նից, թե ոչ, չգիտենք. վերջին մասերը թափած
 են հիւստարականի հետ: Բայց հիշում է ժամանա-
 կադրութեան մեջ (Լր. 39):

Մեր 2-ի ցանկի մեջ չկա և այն մասը, որ Այլի-

վանեցին դրել է յուր ճառքնորի մեջ. 369 Բ.
 Ջրիքը դու ունին հրէայնն ի ծածուկն և այլն, որ
 հրատարակված է նախ Վարդապետի մեջ 1895, 408,
 սպա հրատարակել ենք և մենք Խորհրդակցութե.
 197—198:

